

К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” түзүлүш принциптери

К.К. Юдахиндин аталган сөздүгүнүн түзүлүш принциптерине жана практикалык маанисине басым жасалат.

Ачык сөздөр: түркология, лексикография, лингвистикалык сөздүк, энциклопедиялык сөздүк, лексика, котормо сөздүк, кош тилдүү сөздүк, кыргыз тил илими ж.б.

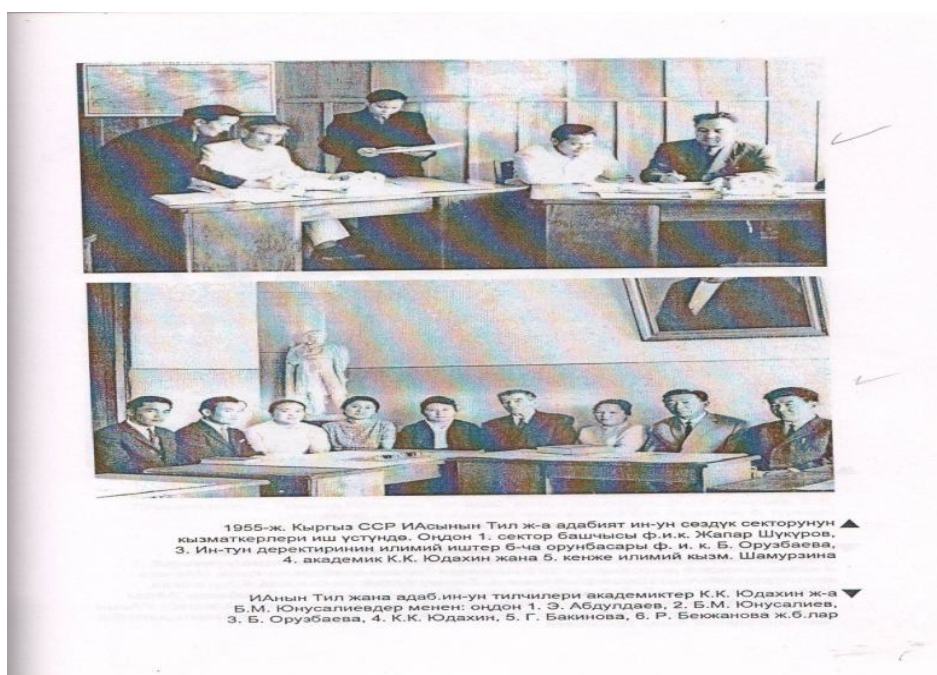
В статье рассматривается практическое значение и принципы построения данного словаря К.К. Юдахина.

Ключевые слова: туркология, лексикография, лингвистический словарь, энциклопедический словарь, лексика, переводческий словарь, двуязычный словарь, научный кыргызский язык.

Константин Кузьмич Юдахиндин түркологияга, анын ичинен кыргыз лексикографиясына салым кошкондугу тууралуу сөз кылууда, анын өмүр таржымалына кыскача кайрылуу абзел.

Советтик окумуштуу К.К. Юдахин 1890-жылдын 31-майында Оренбург губерниясына караштуу Орск шаарында почта кызматкеринин үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энеси Казахстандын Ауле-Ата шаарына көчүп келгендиктен, анын балачагы ошол жерде өткөн. Ошол мезгилдерден баштап казах, өзбек жана кыргыз тилдерин өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн. 1906-1910-жылдары Ташкенттеги мугалимдер семинариясын бүтүрүп, мурунку Чимкент уездине караштуу Манкент жана Карабулак деген өзбек кыштактарында мугалим болуп иштеген. 1915-1920-жылдары Түркстан чыгыш институтун, Орто Азия мамлекеттик университетинин чыгыш факультети (түрк жана иран факультетин) бүтүргөн. Андан кийин Ленинград чыгыш институтунда (1932), Ленинград мамлекеттик университетинде, Москва чыгыш таануу институтунда жана жаңы түрк алфавитинин борбордук комитетинде (1944) иштеген.

1944-жылы Кыргыз ССРинин чакыруусу боюнча Фрунзеге келип, СССР ИАсынын Кыргыз филиалында Тил, адабият жана тарых институтунун кыргыз тил жана сөздүк түзүү секторунун башчысы (1944-52), М.В. Фрунзе атындагы КМПИнин (1946-51), В.В.Маяковский атындагы Кыз-келиндер пединститутунун, ошол эле учурда Фергана институтунун профессору (1951-54), 1955-жылдан өмүрүнүн акырына чейин КМУнун профессору болуп иштеген. К.К. Юдахин түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, казах, өзбек, уйгур, кыргыз ж.б. тилдерде эркин жана сабаттуу сүйлөй да, жаза да алган кең арымдуу түрколог катары белгилүү. Ал 1975-жылдын 22-мартында дүйнөдөн кайткан.

Маловдордон таалим алган. Ошондой эле ал, учурунда илимий кадрларды даярдоого да салым кошкон. Константин Кузьмичтин тике жетекчилиги менен Х. Карасаев, Д. Шукуров, Ю. Яншансин, Г. Бакинова, Б. Орузбаева, Д. Мукамбаев, А. Джапаровдор кандидаттык диссертацияларын коргогон. Ал эми бүгүнкү күндө бул окумуштуулардын жетекчилиги менен бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыргыз тил илиминин багыттары боюнча проблемалар чечилди [4; 2].

К.К. Юдахин – советтик түрк лексикографиясын негиздеген окумуштуу. Аны түрк тилдери боюнча жарык көргөн төмөнкү эмгектери аркылуу далилдөөгө болот:

1. Өзбекче-орусча сөздүк (1927);
2. Уйгурча-орусча словаря (1928);
3. Кыргызча-орусча сөздүк (1940);
4. Кыргызча-орусча сөздүк (1965);
5. Орусча-кыргызча сөздүк (1944);
6. Орусча-кыргызча сөздүк (1957).

Лексикография – сөздүктөрдү түзүүнүн теориясын жана практикасын үйрөтөрү белгилүү. Сөздүктөрдүн элдин маданий турмушундагы орду чоң жана алар туура сүйлөөгө, туура жазууга, сөздөрдүн маанисин толук түшүнүп колдонууга, эне тилибиздин маңыз-мазмунун жоготпоого, аны урпактарга өткөрүп берүүгө жол ачат эмеспи. Ошондой эле, адабий тилдин нормаларын сактоодо угут, ал эми сөздүктө колдонулган тилдик материалдар баба тилибиздин учурдагы абалын, тарыхын изилдөөдө табылгыс каражат болуп эсептелет. Окумуштууларыбыздын илимий тактоолорунун негизинде сөздүктөр милдетине, лексиканын кайсы катмарын өз кучагына камтыгандыгына ылайык энциклопедиялык сөздүк жана лингвистикалык сөздүк болуп 2ге бөлүнөт. Энциклопедиялык сөздүктөрдө буюмдар, заттар, окуялар ж.б. аныкталып, сөздүктүн башка типтеринде чечмелөөгө мүмкүн болбогон жер, суу, шаар, адам аттары, алардын тарыхы ж.б. сүрөттөр менен берилет. Мисалы, аларга “Большая Советская Энциклопедия”, “Малая Советская Энциклопедия”, “Медицинская энциклопедия” ж.б. сөздүктөр кирет. Ал эми лингвистикалык сөздүктө сөздөрдүн грамматикалык табияты көрсөтүлүп, алар өз ара бир нече топко бөлүнөт. Мисалы: түшүндүрмө сөздүк, этимологиялык сөздүк, тарыхый сөздүк, орфографиялык сөздүк, терминологиялык сөздүк, котормо сөздүк, фразеологиялык сөздүк, синонимдер сөздүгү ж.б. [1].

Биз кайрылуучу сөздүк лингвистикалык сөздүктүн “котормо сөздүк” бөлүгүнө кирет. Белгилүү бир тилдеги сөздөрдү, фразеологизмдерди экинчи бир тилге так которуу, котормо сөздүк болуп эсептелет. Мындай сөздүктөрдү **эки тилдүү** же **кош тилдүү** сөздүк деп атайт. Ошондой эле, котормо сөздүктөр экиден ашык көп тилдерде да болушу мүмкүн, аны **көп тилдүү** сөздүк деп атоого болот.

К.К. Юдахиндин түзгөн сөздүктөрүнө кайрыла турган болсок, 1928-жылы жарык көргөн “Уйгурча-орусча сөздүккө” Константин Кузьмич авторлош жана редактор болгон. Ал эми 1944-жылы жарык көргөн “Орусча-кыргызча сөздүктү” академик К.К. Юдахин, проф. Х. Карасаев жана Ж. Шүкүровдор менен биргеликте иштеп чыккан. Бул сөздүк да Константин Кузьмич Юдахиндин редакторлугу менен жарык көргөн. Мындан башка да өзбек жана кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча бир топ эмгектери бар.

Биз жогорудагы эмгектердин ичинен “Кыргызча-орусча сөздүккө” токтолобуз. Бул сөздүк 3 жолу (1940, 1965, 1985) жарык көргөн:

1. 1940-жылы 25 миң сөздү камтып, алгачкы жолу жарыкка чыккан;
2. Андан кийин толукталып, оңдолуп 40 миң сөздөн туруп, 1965-жылы жарык көргөн;
3. 1985-жылы 2 том болуп, 3-басылышы жарык көргөн.

К.К. Юдахин сөздүктөр менен иштөө практикасында, биринчи кезекте, алардын сөз тизмегин (словнигин) түзүүгө маани берген. Сөздүктө биринчи кыргызча сөздөр, андан кийин ал сөздүн орусча котормосу берилген. Сөздөр кыргыз алфавитинин тартиби боюнча түзүлгөн. Алынган сөздүн ар бир мааниси мисалдар менен түшүндүрүлгөн. Ал эми мисалдар көркөм чыгармалардан, фразеологиялык сөз тизмектеринен, макал-ылакаптардан, кесиптик, терминдик сөздөрдөн жана фольклордук чыгармалардан пайдаланылган. Мисалы:

Көркөм чыгармалардан: *Сүйүмкан энеси Ажардын көңүлүн жайгагансыды - Сүмкан успокаивала свою мать Аджар.* [6: 214-бет] ж.б.

Фразеологизмдерден: *Сен эки кишинин арасына от жакпай жүр – Ты не ссорь людей между собой* [7: 83-бет].

Макалдардан: *Булуттан чыккан күн ачуу, Жамандан чыккан сөз ачуу – Жгуче солнце, вышедшее из тучи, едко слово, сказанное дурным* [6: 82-бет].

Ылакаптардан: *Отко келген катындын, отуз ооз сөзү бар – У жеңицины, пришедшей за огнем, слов на тридцать ртов.* [7: 83-бет].

Кесиптик сөздөрдөн: *Жороп – дотомканые шерстяные орнаментированные чулки* [6: 262-бет].

Терминдик сөздөрдөн: *Жөндөмө – надеж* [6: 264-бет].

Фольклордук чыгармалардан: *Эчки сүйөт баласын “тентегим” деп, кой сүйөт баласын “жөнтөгүм” деп – коза ласкает своего детеныша, говоря “мой озорной”, овца ласкает своего детеныша, говоря “мой смиренный”* [6: 265-бет].

Ошондой эле, сөздүккө турмуштук оозеки лексикасы, диалектикалык жана көөнөргөн (эскирген) сөздөрдүн кээ бир катмарлары да киргизилген. Мисалы:

Турмуштук оозеки лексика: *Чырагым – Светик мой* [7: 391-бет].

Диалектилик сөз: *Оромол* (иранча, түшт.диал.) – *жоолук* (адаб.тил) – *женский головной платок* [7: 81-бет].

Көөнөргөн (эскирген) сөздөр: *Ороочу* (тарыхый сөз) – *бедняк, нанимавшийся караулить яму с зерном* [7: 81-бет].

Сөздүктө, негизинен, азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасы толугу менен камтылгандыгын, келтирилген мисалдардан байкоого болот.

Ошентип «Кыргызча-орусча сөздүктөгү» К.К. Юдахиндин кош тилдүү сөздүгүнүн түзүлүш принциптери, негизинен, жогоруда белгиленген структураны сактоо менен аткарылгандыгын белгилейбиз.

Константин Кузьмич Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» чыкканда, 1940-жылы Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери наамын алган. Бул эмгек толукталып, ондолуп 1965-жылы жарык көргөндөн кийин, бул залкар эмгеги үчүн 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон. Ошондой эле, Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу, “Ардак белгиси” ордендери менен сыйланган.

Аталган сөздүккө карата айтылган биздин өлкөнүн жана чет өлкөлүк окумуштуулардын пикирине да кайрылып кетүүгө болот. Алсак, Польшадан А. Зайончковский, Германиядан Г. Габен, Финляндиядан М. Ряснен, Турциядан Саодат Чагатай ж.б. жогорку баа беришкен. Ал эми Н.А. Баскаков: “Словарь оценен известными специалистами как и крупнейшее достижение тюркской лексикографии”, Б.М. Юнусалиев: “Фундаментальным двуязычным словарем совершенно нового типа”, З. Бектенов: “Гордостью не только киргизской филологии, но и всей тюркологической науки”, из Алма-Ате А. Махмутов: “К.К. Юдахин, собрав все лексические богатства киргизского языка, изалек оттуда самые драгоценные его зерна” [2: 329-б.]. Жогоруда берилген баанын далили катары, К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” бүгүнкү күндө да жогорку кызматтагы интеллигенттен тартып, мектеп окуучусуна чейин пайдаланып жаткандыгын белгилөөгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, Константин Кузьмич Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» кыргыз лексикографиясында гана эмес, жалпы эле түркологияда теңдеши жок сөздүк катары баалангандыгын баса белгилөөгө болот. Анткени мезгилинде бул сөздүк башка түрк тилдеринде да ушул типтеги улуттук сөздүктөрдүн түзүлүшүндө үлгү катары кызмат өтөгөн.

Адабияттар

1. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. – Б.: Кыргызстан, 1996. 213-222-б.
2. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери. – Бишкек: Илим.1995. 323-329-б.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикографиясы жана фразеологиясы. – Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. 227-б.
4. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. – Ф.: Мектеп, 1980. 43-44-б.
5. Тил илимине киришүү / Түзг.: Ахматов Т., Давлетов С. ж.б. – Ф.: Мектеп, 1980. 32-б.
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1-том. – Ф.: 1985.
7. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 2-том. – Ф.: 1985.

E.A. Abduvalieva, teacher, OshSSU

Principles of formation of K.K. Yudahin’s “Kyrgyz-Russian dictionary”

The article discusses the practical significance and principles of construction of K.K. Yudahin’s dictionary.

Keywords: *Turkish Studies, lexicography, linguistic dictionary, encyclopedia, vocabulary, translation dictionary, bilingual dictionary, scientific Kyrgyz language.*